

Rusińskie szkoły konfesyjne w Ruskim Krsturze i Kucurze w służbie zachowania języka, kultury i tożsamości Rusinów wojwodińskich*

ABSTRACT: Kwoka Tomasz, *Ruthenian denominational schools in Ruski Krstur and Kucura serve to preserve the language, culture, and identity of the Ruthenians in Voivodina*, "Poznańskie Studia Slawistyczne" 27. Poznań 2024. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 141–159. ISSN 2084-3011.

Using the example of two Ruthenian denominational schools in Ruski Krstur and Kucura, the article presents the history of Ruthenian education in Voivodina in the 18th and 19th centuries. The described institutions played an important role in preserving the language, culture, and identity of the small Ruthenian diaspora, which formed in Bačka and Srem from the mid-18th century. By outlining the history of Ruthenian education, particular emphasis is placed on the years around the turn of the 19th and 20th centuries, when, like other non-Hungarian national minorities, the Ruthenians were subjected to the process of Magyarization. The article also presents the profiles of the most famous teachers and graduates of Ruthenian schools, who played a key role in the cultural and national revival of the Ruthenians in Voivodina in the first half of the 20th century.

KEYWORDS: Ruthenians in Voivodina; Voivodina; Ruski Krstur; Kucura; denominational schools

* Artykuł powstał dzięki badaniom prowadzonym w Serbii w ramach stażu naukowego przyznanego przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej (nr umowy BWS/BIL/2022/1/00046/U/00001).

1. Wstęp

W ubiegłym roku minęło 270 lat od założenia pierwszej rusińskiej szkoły na równinnych ziemiach Wojwodiny. W zaledwie dwa lata po oficjalnym podpisaniu aktu kolonizacyjnego w miejscowości Nagy Keresztúr powstała szkoła konfesyjna, w której edukacja prowadzona była *methodo ruthenico*. Kolejna taka placówka 12 lat później otwarta została w pobliskiej Kucurze. Szkoły trywialne przez prawie dwa wieki stanowiły najważniejsze instytucje życia kulturalnego i narodowego niewielkiej rusińskiej diaspory w Panonii, zapewniając jej członkom zachowanie języka, kultury i tożsamości na południowych rubieżach imperium habsburskiego. Wraz z pozostałymi szkołami, które w XIX w. utworzono m.in. w Nowym Sadzie¹, Šidzie i Đurđevie², były świadectwem woli zachowania odrębności językowej i kulturowej Rusinów w Baczce i Sremie.

W niniejszym artykule przedstawione zostaną dzieje dwóch najstarszych szkół rusińskich w Baczce, szczególnie zaś dramatyczne lata przełomu XIX i XX w. Dekady, które poprzedzały odrodzenie kulturalno-narodowe Rusinów w międzywojennej Jugosławii, były ciężkim okresem dla zagrożonych madziaryzacją wspólnot niewęgierskich Zalitawii. Na szczęście dzięki pozycji Cerkwi greckokatolickiej oraz przyniesionej z Karpat tradycji szkolnictwa, a przede wszystkim poczuciu własnej odrębności, Rusini pannońscy zachowali własne placówki oświatowe, a wraz z nimi język i tożsamość. Dzięki młodej inteligencji, której największą część stanowili duchowni oraz nauczyciele, po upadku Austro-Węgier udało się Rusinom stworzyć własną organizację kulturalno-oświatową i skodyfikować język, rozpoczynając proces homogenizacji narodowej³.

1 Szkoła w Nowym Sadzie została otwarta 19 października 1863 r., a jej pierwszym nauczycielem był lektor cerkiewny Petro Poljak. Szkole nowosadzkiej, podobnie jak kucurskiej, udało się zachować niezależność aż do 1920 r.

2 W ciągu XIX w. w kilku kolejnych miejscowościach Baczki i Sremu otwarto szkoły z językiem rusińskim. Jako pierwsza, już na początku XIX w. (być może jeszcze w 1818 r.), powstała szkoła w Šidzie, a następne dopiero w II połowie XIX w. – w Đurđevie (szkoła rusińska działa do dzisiaj) i Starym Vrbasie (Baczka) oraz w Bačincach, Petrovcach i Mikluševcach (Srem i Slawonia).

3 Historia szkolnictwa Rusinów wojwodińskich opisana została zarówno w ogólnych opracowaniach historiograficznych, jak i w pracach poświęconych

2. Osadnictwo Rusinów w Panonii

Rusini karpaccy na ziemiach południowych Węgier na stałe zaczęli osiedlać się już w I połowie XVIII w. – najpierw w komitatach Borsod oraz Csanád i Csongrád, a potem także w wyzwolonej spod władzy tureckiej Baczce. Choć już około 1745 r. pojawili się w Kuli oraz pobliskim Nagy Keresztúrze, to oficjalny akt osiedlenia grekokatolickich *Ruthenów* komisarz cesarski Joseph Franz de Redl zawarł dopiero 17 stycznia 1751 r. z rusińskim chłopem Mihajlem Munkačim z podkarpackiej wsi Czerweniowa. Dzięki niemu do opuszczonego kilka lat wcześniej przez Serbów Keresztúra przybyć miało 200 wolnych grekokatolickich Rusinów. Dwanaście lat później ten sam J. F. de Redl zawarł umowę z Petrem Kišem – tym razem koloniści trafić mieli do Kucury. Te dwa dokumenty oficjalnie rozpoczęły pierwszą z trzech fal osadnictwa rusińskiego w Panonii, które w ciągu następnych półtora wieku doprowadziły do stworzenia kilkunastotysięcznej diaspory w Baczce, Sremie i Slawonii (Kwoka, 2023, 83).

3. Początki szkolnictwa rusińskiego

Tradycję szkolnictwa, a także świadomość jego wagi dla zachowania języka i własnej tożsamości, Rusini przynieśli już z Karpat. Jak pisał Janko Ramač, nowe szkoły stanowiły „[...] континуитет просвітнього живота зоз старого краю, але и моцна вяза зоз старим крайом, бо одтамаль приходзели перши учителие, одтамаль ше набавляли найпотребнейши школски кніжки”⁴ (Pamač, 1995, 139). Nie może zatem

tematyce oświatowej. Jako pierwszy o szkole w Ruskim Krsturze pisał Havrijil Kosteljnjk, autor pierwszej kroniki tamtejszej parafii. Kolejni ważni badacze zajmujący się historią Rusinów to przede wszystkim publikujący w latach 70. i 80. historycy ze szkoły nowosadzkiej – Slavko Gavrilović, Nikola Gaćeša i Arpad Lëbl oraz naukowcy rusińscy, np. Vladimir Biljnja, Miron Žiroš, Fedor Laboš, Djura Latjak i Janko Ramač. Oprócz nich dzieje szkół w Krsturze i Kucurze opisali m.in. Mihajlo Polivka oraz Mikola Cap i Mihajlo Fejsa.

4 „[...] kontynuację tradycji szkolnictwa ze starego kraju, ale także silną więź z dawną ojczyzną, bo stamtąd przybywali pierwsi nauczyciele, stamtąd

dziwić fakt, że zaraz po osiedleniu, przy tworzonych parafiach unickich zakładano także szkoły, które dzięki językowi, używanym książkom oraz przybyłym z północy nauczycielom pozwalały zachować kulturową łączność z karpacką ojczyzną. Wszystkie te nowo powstałe placówki aż do końca XIX w. funkcjonowały jako rusińskie szkoły konfesyjne – prowadzone przez Cerkiew greckokatolicką i finansowane przez wspólnoty lokalne. Dzięki temu aż do początku XX w. Kościół (i jego szkoły) zachowywał monopol w narodowo-kulturalnym życiu Rusinów, stanowiąc także ośrodek generujący elitę intelektualną przewodzącą odrodzeniu kulturalnemu po 1918 r.

Szkoła w Nagy Keresztúrce (dziś Ruski Krstur) została założona już w 1753 r., a więc zaraz po utworzeniu parafii i do dzisiaj pozostaje jedyną tego typu placówką w miejscowości⁵. Była to szkoła ludowa wiejska (*schola vernaculis*), na początku działająca jako prywatna i pod patronatem Cerkwi. Dopiero w 1760 r. opiekę nad nią przejęła gmina, wraz z obowiązkiem utrzymywania budynków i ich rozbudowy oraz wynagradzania nauczycieli – z własnej kieszeni lub organizując zbiórki płodów rolnych wśród rodziców uczniów. Aż do końca XIX w. szkoła zachowała status konfesyjnej, w której funkcję dyrektora pełnił proboszcz, a nadzorcy – odpowiedni biskup (najpierw katolicki arcybiskup Kalocsy, a od 1777 r. – greckokatolicki władyka Križevców). Formalnie od 1777 r. (przyjęcie *Ratio educationis*), a praktycznie od 1784 r. szkoła w Krsturze włączona została do systemu szkolnictwa węgierskiego jako wiejska szkoła trywialna – *schola trivialis vernaculis* (Pamač, 1995, 21).

W szkole pracował najpierw tylko jeden nauczyciel (*magister*), ale wkrótce pojawił się także drugi, pomocniczy (*praeceptor*). Pierwszym znanym z nazwiska był Janko Paljinčar, którego nazwisko w łacińskiej formie Joannes Palincsar (Ruthenus), a potem także węgierskiej – Pálnikás, pojawiło się w raporcie z wizyty kanonicznej z 1756 r. W tym samym dokumencie zapisano, że uczył on dzieci *lingua ruthenica* (Pamač, 2007, 166; Pamač, 2012, 177). Kolejnymi wykładowcami, którzy ulegali szybkiej

zaopatrywano się w najpotrzebniejsze podręczniki szkolne”. Tłumaczenia cytatał – T.K.

⁵ Brak potwierdzenia czasem podawanych informacji, że przez jakiś czas pod koniec XVIII w. funkcjonowała także szkoła prawosławna (serbska).

rotacji, byli brat ówczesnego proboszcza – Ferko Kirda, a potem Mikola Kozubski i Janko Nadj. Nauczyciele przybywali zwykle z Karpat, a w swoich nowych miejscach pracy, poza obowiązkami szkolnymi, otrzymywali dodatkowe funkcje, najczęściej lektorów cerkiewnych. Nie musieli mieć przygotowania pedagogicznego, ponieważ taki wymóg, w różny sposób zresztą realizowany, pojawił się dopiero później.

W szkole, do której w okresie jesienno-zimowym chodziło około 30–50, a w wiosenno-letnim zaledwie 10–20 uczniów, obok nauki alfabetu i języka rusińskiego, łaciny i węgierskiego, najważniejszymi przedmiotami były religia i katechizm, nauczane z modlitewników i innych ruskich ksiąg cerkiewnych sprowadzanych z północy. Z 1771 r. pochodzi informacja, że w szkole nie uczono matematyki, ponieważ nie da się jej wykładać *methodo ruthenica*. Pod koniec XVIII w. w szkole mogło się już uczyć 200–300 dzieci (Памач, 2007, 174).

Brak informacji o książkach, z których korzystano w szkole. Ponieważ w monarchii wciąż obowiązywał zakaz drukowania cyrylicą, można przypuszczać, że jedyne egzemplarze, którymi dysponowali nauczyciele, albo sami przynieśli z Karpat, albo zostały nielegalnie sprowadzone z Galicji, Ukrainy, a nawet z Rosji. Niedobór rusińskich materiałów dydaktycznych starał się uzupełnić katolicki arcybiskup Kalocsy, który w tej sprawie pisał do grekokatolickiego biskupa Mukaczewa. Sporządził nawet spis najpotrzebniejszych książek dla szkół w Krsturze i Kucurze – elementarz (*Буквар*), katechizm (*Катехизус*), modlitewnik (*Часослов*) oraz Psalterz i Dzieje apostołskie (*Псалтур* i *Апостол*), ale nie wiadomo, czy którąkolwiek z nich udało się sprowadzić (Памач, 1995, 26).

Sytuacja mogła ulec zmianie w 1770 r., gdy wiedeński przedsiębiorca Joseph Kurzbeck uzyskał zgodę na druk ksiąg cyryliczkich w monarchii. Wśród trzech książek przeznaczonych dla grekokatolików z diecezji mukaczewskiej i kriżewackiej znalazł się *Буквар или руководіе хотящим писмени руско-славянским книг*. Jednak 150 egzemplarzy zamówionych przez biskupa Vasilija Bożičkovicia nie dotarło do Baczki, ponieważ książka uzyskała negatywną ocenę cenzora (Kwoka, 2023, 215).

Druga rusińska szkoła powstała w zróżnicowanej etnicznie Kucurze, w której działała najpierw obok serbskiej, a potem węgiersko-niemieckiej. Pierwsze świadectwa o szkole wiejskiej w Kucurze pochodzą z 11 kwietnia 1765 r., z raportu komorskiego urzędnika Stefana

Nesmera. Choć w swoim sprawozdaniu pisze on o dwóch nauczycielach dla dwóch wyznań, to wymienia tylko Serba Stefana Branisavljevicia. Funkcję nauczyciela dla dzieci rusińskich najprawdopodobniej pełnił wspomniany już Ferko Kirda, brat księdza Osifa Kirdy, który przeniósł się tutaj z Krstura. Następnym, ale pierwszym znanym z imienia i nazwiska nauczycielem był Andrij Goč, uczący od 1769 do 1791 r. (Цап, 2015, 225; Цап, 1996, 41). Trzeci nauczyciel, Mihajlo Sanič, przybył z węgierskiego komitatu Szabolcs i, z przerwą na pobyt w więzieniu, funkcję nauczyciela pełnił w latach 1800–1835. W kucurskiej szkole trywialnej również uczono czytania i pisania po rusińsku, religii oraz rachunków. W czasie wizytacji kanoniczej w 1778 r. w tej szkole naukę miało pobierać około 150 młodych Rusinów (Цап, 1996, 43)⁶.

Jak pisał historyk Janko Ramač, rusińska szkoła przekazywała młodym Rusinom nie tylko podstawową wiedzę, ale przede wszystkim wzmacniała w nich świadomość własnej odrębności, przywiązanie do języka i wiary. „У школи научели дацо о своєї вири и обрядзе, научели велі церковни молитви и церковне шпиване, а шицко тото могло усадзовац свидомоц о своєї припадносци гу єдней вири и култури”⁷ (Рамач, 1995, 29). Z jednej strony, dzięki zdobytym umiejętnościom już w XIX w. pojawiły się przepisywane przez absolwentów księgi, zbiory modlitw, pieśni, a także notatki o najważniejszych wydarzeniach z życia wsi i społeczności, z których potem powstały rękopiśmienne kroniki dotyczące dziejów rusińskiego osadnictwa w Panonii. Z drugiej zaś strony, wielonarodowa monarchia dawała młodym Rusinom możliwość kontynuowania edukacji zarówno w niedalekich Nowym Sadzie, Somborze, Suboticy, Segedynie czy Oradei, jak i dalszych Zagrzebiu, Wiedniu, Użhorodzie lub Lwowie.

6 Pod koniec XVIII w. Kucurę opuścili Serbowie, a ich miejsce zajęli Niemcy i Węgrzy. Już około 1800 r. przyjęto nauczyciela dla dzieci węgierskich, a kilka lat później (1804/1805) także dla niemieckich (Фейца, 2001, 5).

7 „W szkole uczyli się o swojej wierze i obrządku, poznawali wiele modlitw i pieśni cerkiewnych, a wszystko to mogło wzmacniać ich świadomość o przynależności do jednego wyznania i jednej kultury”.

4. Reformy oświatowe I połowy XIX w.

Reformy szkolne Marii Teresy i jej syna – Józefa II, a przede wszystkim przyjęty w 1777 r. *Ratio educationis* przyczyniły się do uregulowania wielu kwestii dotyczących także szkół konfesyjnych i wiejskich, włączonych do systemu szkolnictwa monarchii. Państwo przykładało coraz większą uwagę do funkcjonowania szkół – sprawowało kontrolę nad programami nauczania, sprawdzało kompetencje i wykształcenie nauczycieli oraz starało się, aby pomimo braku obowiązku szkolnego najmłodsze dzieci chodziły do szkół. *Ratio educationis* potwierdził prawo mniejszości narodowych do otwierania szkół ludowych z własnymi językami wykładowymi, co w przypadku Rusinów oznaczało także uznanie ich języka i praw oświatowych!

W 1806 r. przyjęta została kolejna ustawa oświatowa, która wprowadziła obowiązek szkolny dla dzieci w wieku 6–12 lat oraz sankcje za jego nieprzestrzeganie. Powołano instytucję szkolek niedzielnych dla starszych dzieci oraz zaproponowano tworzenie odrębnych klas dla chłopców i dziewcząt. Jako obowiązkowy przedmiot pozostawiono naukę religii, a mniejszości zachowały prawo do nauki we własnym języku. Konfesyjne szkoły trywialne pozostawały pod patronatem Kościołów – ich dyrektorami byli proboszczowie, a biskupi i wyznaczeni przez nich inspektorzy nadzorowali ich pracę i realizację programu oraz mianowali nauczycieli. Koszty ich funkcjonowania ponosić musiała wspólnota lokalna, zwykle wieś lub gmina.

Nowe regulacje prawne objęły również szkoły rusińskie, w których w I połowie XIX w. szybko rosła liczba uczniów. W Ruskim Krsturze naukę pobierało w różnych latach około 300–450 uczniów, podzielonych na dwie grupy, młodszą (6–12 lat, edukacja obowiązkowa) i starszą (12–15 lat, edukacja nieobowiązkowa) (Памач, 1995, 48). W szkole zatrudnionych było dwóch nauczycieli: główny, wykształcony i przygotowany do zawodu, zwykle pochodzący z północy oraz pomocniczy, którego głównym obowiązkiem było powtarzanie z uczniami materiału (Памач, 2007, 240). W tym samym czasie w Kucurze uczyło się około 150–200 uczniów.

Proboszcz i jednocześnie dyrektor krsturkiej *schola trivialis vernaculis* roczne sprawozdania o rezultatach nauki oraz zatrudnionych

nauczycielach wysyłał do węgierskiej Dyrekcji Szkolnej w Győr. W zachowanych raportach pisano o nauczanych przedmiotach (np. nauka chrześcijańska i historia biblijna, język rusiński, węgierski i serbski oraz arytmetyka i śpiew cerkiewny), ale nie podawano tytułów używanych podręczników. Domyślać się można, że poza własnymi lub sprowadzonymi z północy korzystano także z książek wydawanych przed Uniwersytet Peszteński, który przejął monopol druku cyrylicznego.

5. Szkoły rusińskie w monarchii austro-węgierskiej

Monarchia habsburska po upadku Wiosny Ludów stała się areną wielkich zmian polityczno-społecznych, poczynając od epoki absolutystycznej (1851–1859), a na ugodzie austriacko-węgierskiej kończąc (1867). W szczególności sposób zmiany te odczuły mniejszości narodowe, zwłaszcza w węgierskiej części imperium, gdzie już 29 listopada 1868 r. przyjęto ustawę o równouprawnieniu narodowości. W ocenie Paula Lendvaia tzw. ustawa narodowościowa miała być „początkiem prowadzącym do uporania się z gorzkimi doświadczeniami z lat 1848–1849” i eskalowaną wówczas kwestią mniejszościową, która doprowadziła do rozbicia rewolucji (Lendvai, 2016, 430). W dokumencie, który gwarantował określony zakres praw mniejszości, wciąż mowa była jednak o jednolitym i niepodzielnym politycznym narodzie węgierskim (*Natio Hungarica*) na ziemiach Korony Świętego Stefana (Wandycz, 2003, 263). Choć węgierski pozostawał językiem państwowym, to ustawa dopuszczała używanie języków mniejszościowych jako pomocniczych na najniższych szczeblach administracji oraz w sądownictwie pierwszej instancji, a także szkołach ludowych i kościołach. Wspólnotom narodowym zapewniono prawo do organizowania się oraz tworzenia własnych szkół.

Zgodnie z obowiązującym wówczas prawem oświatowym powszechnym obowiązkiem szkolnym objęte były dzieci w wieku 6–12 (klasy I–VI) oraz 12–15 lat (klasy I–III), które mogły naukę pobierać w szkołach państwowych, gminnych (komunalnych), kościelnych (konfesyjnych) lub prywatnych. Zakładać i utrzymywać mogły je odpowiednio państwo, gminy, parafie lub osoby prywatne, które przejmowały odpowiedzialność za ich utrzymanie, rozbudowę oraz zapewnienie wynagrodzenia

nauczycielom. Wśród przedmiotów nauczanych w szkołach elementarnych powinny znaleźć się m.in. religia, pisanie i czytanie, gramatyka, rachunki, geografia, historia, fizyka, przyrodznawstwo, śpiewanie i gimnastyka, a w szkołach niepaństwowych także nauka języka mniejszościowego.

W opinii współczesnych badaczy ustawa narodowościowa w nowoczesny i liberalny, jak na tamten okres, sposób podchodziła do kwestii praw mniejszościowych, stanowiąc jedno z pierwszych tego typu rozwiązań w Europie (Kopyś, 2001, 24). W praktyce jednak, poza prawem do używania języka na poziomie lokalnym, ustawa nie przyznawała mniejszościom żadnych nowych przywilejów. Co więcej, jej liberalny duch szybko ustąpił miejsca polityce podporządkowanej madziaryzacji (Reychman, 1967, 60–62). Łamiąc zapisy ustawy z 1868 r., Węgrzy powrócili do polityki, w której ignorując postulaty mniejszości, dążyli do ustanowienia jedności polityczno-narodowej i językowo-kulturowej (Kopyś, 2001, 37, 62–62). Liberalna polityka ministrów Ferencza Deáka i Loránda Eötvösa została zastąpiona nacjonalistyczną, w pierwszym rządzie prowadzoną przez Partię Liberalną (sic!) Kálmána Tiszy, która opowiadała się za asymilacją mniejszości poprzez ograniczanie możliwości ich rozwoju politycznego i kulturalnego oraz madziaryzacją życia publicznego, w której główną rolę odegrać miał język węgierski (Lendvai, 2016, 434).

Wywodząca się z tradycji francuskiej ideologia politycznego narodu węgierskiego marginalizowała mniejszości niewęgierskie, rugując ich języki i kulturę z instytucji publicznych i oświatowych. Szczególne miejsce w działaniach asymilacyjnych zajmowały reformy systemu edukacji. Pierwszym krokiem była przyjęta w 1879 r. ustawa o obowiązkowym nauczaniu języka węgierskiego w szkołach państwowych oraz obowiązku znajomości języka państwowego przez nauczycieli. Kolejny, uchwalony cztery lata później, akt prawny wprowadzał obowiązkowe nauczanie języka węgierskiego we wszystkich szkołach średnich, w tym także konfesyjnych (Kopyś, 2001, 62–63). W 1891 r. przyjęto ustawę, która potwierdzała wymóg nauczania węgierskiego na wszystkich poziomach edukacji.

Kropką nad i polityki oświatowej władz węgierskich była przyjęta w 1907 r. ustawa firmowana przez ministra oświaty, hrabię Alberta

Aponnyiego, dzięki której węgierski uzyskał status obowiązkowego języka nauczania we wszystkich typach szkół trywialnych.

Końcowym, najbardziej drastycznym posunięciem polityki madziaryzacyjnej było tzw. *lex Apponyi*, na mocy którego rząd wprowadził szereg ograniczeń przeciw funkcjonowaniu szkół niewęgierskich. W ich wyniku znaczna część szkół elementarnych, nie mogąc podołać postawionym warunkom (wyznaczanie minimalnego wynagrodzenia dla nauczycieli), zmuszona była na szukanie pomocy władz węgierskich. Pomoc władz niejednokrotnie oznaczała zgodę na kompletną madziaryzację placówki (Kopyś, 2001, 62–63).

Celem ustawy, która poza przymusem nauczania węgierskiego wprowadziła konieczność zapewnienia pensji minimalnej nauczycielom, była likwidacja szkół prywatnych i konfesyjnych, ostatnich przyczółków niezależności narodów niewęgierskich. Dopełnieniem tej ustawy było wydane w 1909 r. zarządzenie, które uderzyło w nieposiadające autonomii kościelnej wspólnoty rusińską i słowacką, ponieważ wprowadzało obowiązek nauczania religii w języku węgierskim. Wszystkie te zmiany boleśnie odczuły także szkoły rusińskie w Panonii, z których większość pod koniec XIX w. została upaństwowiona.

W drugiej połowie XIX w. szkoła w Ruskim Krsturze przeżywała okres dynamicznego rozwoju, a liczba uczniów w latach 60. i 70. wzrosła do około 700 dzieci. Do podwyższenia poziomu nauczania przyczynił się Petro Kuzmjak, który w 1855 r. przybył z okolic słowackiej Starej Lubowli i aż do 1892 r. pełnił funkcję nauczyciela głównego. W tym czasie w szkole uczono nauki chrześcijańskiej i historii biblijnej, czytania oraz pisanie po rusińsku, a także historii naturalnej, arytmetyki i kaligrafii. W procesie edukacyjnym, poza wciąż sprowadzanymi z północy książkami, korzystano z kilku elementarzy, m.in. z drugiego wydania książki rusińskiego budziciela Aleksandra Duchnowycza *Книжиця читальная для начинающих* (1850), napisanego językiem mieszanym podręcznika Mihajła Vrabelja *Букварь* (1898) oraz dwóch przekładów: Pála Gencsiego *Руско-славенская азбука* (1904) i László Csopelja *Руська азбука и первоначальна читанка для первого кляса народных школ* (1881, 1882, 1889) (Kwoka, 2023, 216).

Rosła liczba uczniów, a więc także potrzeby kadrowe i lokalowe szkoły. Zapisany w ustawach obowiązek zapewnienia wykwalifikowanych nauczycieli i środków na ich wynagrodzenia oraz rozbudowę infrastruktury spoczywał na wspólnocie lokalnej. O ile gminie udawało się spełniać wymóg dotyczący liczby nauczycieli, o tyle finanse nie pozwalały na rozwój infrastruktury. Najpoważniejszym jednak problemem, na który zwracali uwagę w swoich raportach zarówno biskup i dziekan, jak i inspektorzy oświatowi, było zapewnienie dobrze wykształconej kadry⁸.

Poszukiwanie nowych źródeł finansowania oraz naciski władz państwowych, które przybierały formy częstych inspekcji, w czasie których zwracano uwagę na słabe wykształcenie nauczycieli lub braki kadrowe, nieodpowiednie warunki lokalowe, braki materiałów edukacyjnych lub pomocy szkolnych, były początkiem procesu przekształcania szkoły z konfesyjnej w komunalną, a potem państwową. Takim stanem, który zagrażał niezależności, szczególnie zaniepokojony był biskup kriżewcki. Władyka Ilija Hranilović udzielał wsparcia materialnego szkołom i jednocześnie wielokrotnie interweniował w węgierskim Ministerstwie Oświaty, domagając się przydzielenia nowych nauczycieli i zapewnienia im wynagrodzenia. Odpowiedź resortu za każdym razem była taka sama – jakakolwiek pomoc państwa będzie możliwa dopiero po przekształceniu szkoły w komunalną.

Inaczej na ten problem patrzyła gmina ustawowo zobowiązana do zapewnienia odpowiednio wykształconej i opłacanej kadry nauczycielskiej oraz rozbudowy szkoły. Poszukiwaniem rozwiązania miał się zająć nowo powołany Komitet Szkolno-Cerkiewny, tworzony przez proboszcza, kapelana, nauczycieli oraz przedstawicieli gminy. Niestety, pod wpływem nacisków urzędników gminnych pod koniec 1888 r., zgodzono

8 W reakcji na niezadowolenie rusińskiej inteligencji, przede wszystkim duchowieństwa, które znalazło wyraz w żądaniach zwiększenia liczby rusińskich uczniów w seminarium zagrzebskim oraz obsadzeniu parafii przez osoby znające język rusiński, dwór biskupi w Kriżewcach rozważał pomysł utworzenia w Ruskim Krsturze szkoły głównej, tzw. kapitalnej (*schola capitalis*). Nowa, trzyklasowa szkoła miała rozwiązać problem kształcenia kadry nauczycielskiej dla działających już rusińskich szkół trywialnych w regionie. Pomimo jednak próśb wysyłanych do Węgierskiej Rady Namiestniczej pomysł nie został nigdy zrealizowany (Рамач, 1995, 63–64).

się na przekształcenie szkoły w placówkę komunalną. Dokonana wbrew stanowisku Cerkwi, nauczycieli i części mieszkańców zmiana statusu stała się początkiem utraty kontroli nad szkołą, bez znaczącej poprawy jej kondycji finansowej. Państwo nie czuło się w obowiązku partycypowania w kosztach utrzymania, więc gmina borykała się wciąż z tymi samymi problemami. Rada Gminy przyjęła więc na posiedzeniu w 1897 r. plan upaństwowienia szkoły, ale jego realizację odsunięto w czasie. Zdecydowano jednak, że po zmianie statusu wieś wciąż będzie utrzymywać szkołę, ale ciężar jej rozbudowy przejmie państwo. Obecny na zebraniu inspektor oświatowy miał obiecać (ustnie), że w państwowej, węgierskojęzycznej placówce nauka pisania i czytania oraz religia odbywać się będą po rusińsku, a nowo zatrudniani nauczyciele będą grekokatolikami (Pамач, 1995, 109).

Działania władz węgierskich, oparte na metodzie „kija i marchewki” (zaostrożenie wymogów i obietnice wsparcia finansowego), wpłynęły na ostateczną decyzję urzędników gminnych i mieszkańców Krstura. Jesienią 1899 r. szkołę przekształcono w państwową, cały jej majątek przekazując państwu węgierskiemu. Tym samym około 1000 uczniów zostało zmuszonych do nauki niemal wszystkich przedmiotów w nieznanym lub słabo znanym języku. Na naukę języka ojczystego oraz religii przeznaczono po jedną godzinę tygodniowo, choć wcześniejsze ustalenia mówiły o dwukrotnie większej liczbie zajęć; 10 lat później także religia zaczęła być nauczana po węgiersku.

Okres od zmiany statusu szkoły do końca I wojny światowej to lata nasilonej madziaryzacji, zarówno poprzez używanie języka węgierskiego, jak i przekonywanie uczniów o istnieniu jednego narodu węgierskiego, którego częścią mieli być mówiący po rusińsku grekokatolicy (Barić, 2007, 58). Był to czas zapaści pedagogicznej, ponieważ *gros* dzieci, które nie rozumiały po węgiersku, pozostały niepiśmienne. Swego rodzaju ucieczką przed asymilacją była instytucja prywatnych szkół polowych (tzw. *салаишке школе*), które funkcjonowały poza systemem edukacji. Uczęszczały do nich głównie dzieci z licznych polowych gospodarstw rolnych (*салаи*) rozrzuconych wokół Krstura. Według Eugenii Barić, tego typu placówki, w których uczono po rusińsku, były „čuvari rusinskog identiteta” („strażnikami rusińskiej tożsamości”) (Barić, 2007, 62).

Sytuacja materialna szkoły nie od razu uległa poprawie, ponieważ dopiero na początku XX w. państwo aktywnie włączyło się w jej utrzymanie. Obok nauczycieli, którzy przeszli ze szkoły komunalnej, zatrudniano także nowe osoby, a liczba pedagogów zwiększyła się z 8 do 16 osób w 1915 r. Wbrew wcześniejszym obietnicom nie wszyscy byli grekokatolikami, a część z nich posługiwała się tylko węgierskim, zakazując swoim uczniom używania rusińskiego nawet na przerwach. Szkoła zyskała w końcu jednak odpowiednie warunki lokalowe – w 1905 r. przy głównej ulicy powstał nowy budynek (tzw. *Стара школа*), a osiem lat później kolejny, tzw. *Нова школа*, nazywana *Замок*⁹.

Zupełnie inaczej potoczyły się losy rusińskiej szkoły w Kucurze, w której w latach 60. XIX w. uczyło się około 400 uczniów. Pomimo presji państwowych inspekcji oświatowych dążących do przekształcenia szkoły w placówkę komunalną lub państwową miejscowy Komitet Cerkiewno-Szkolny nie ugiął się. Obserwując zmiany dokonujące się w skomunalizowanej, a potem upaństwowionej szkole krsturskiej, postanowiono zachować status szkoły konfesyjnej, nawet za cenę dodatkowych, niemałych zresztą, wydatków gminy. Mieszkańcy Kucury, przewodzeni nauczycielami, wśród których na pierwszym miejscu wymienić można braci Mikołę i Emilijana Gubaśów, przygotowani byli na największe ofiary, byle tylko zachować niezależność szkoły: „Готови сме дац и остатню кошулю лем да и далей затримаме руску конфесийну школу”¹⁰ (Цап, 2015, 228). W geście poparcia nauczyciel Mikołaj Budinski przeszedł ze szkoły w Krsturze do Kucury, gdzie „(...) приключел ше ґу педагоґийней роботи народних учительох, хтори мали потримовку так повесц шицких Руснацох, а окреме жительох Немцох у Коцуре”¹¹ (Фейса, 2001, 51). Dzięki postawie społeczności rusińskiej, wspieranej przez lokalnych Niemców, szkoła w Kucurze jako jedna z dwóch

9 W roku 1902/1903 przy szkole w Ruskim Krsturze powstało także przedszkole.

10 „Jesteśmy gotowi oddać nawet ostatnią koszulę, żeby tylko utrzymać rusińską szkołę konfesyjną”.

11 „(...) przyłączyli się do działalności pedagogicznej nauczycieli ludowych, którzy mieli wsparcie wszystkich Rusinów, a oprócz nich także Niemców w Kucurze”.

w Wojwodinie zachowała swój rusiński charakter aż do 1921 r., czyli do reformy oświatowej Królestwa SHS.

Decyzje społeczności lokalnych dwóch największych ośrodków rusińskich w Wojwodinie, często rywalizujących ze sobą, poza bezpośrednimi skutkami dla edukacji najmłodszego pokolenia, odbijały się echem w latach późniejszych. Stały się też jednymi z argumentów w międzywojennej polemice między działaczami społeczno-kulturalnymi różnych opcji narodowych. Z jednej strony stali, wywodzący się głównie z Ruskiego Krstura i Nowego Sadu, bliscy Cerkwi greckokatolickiej działacze proukraińsko zorientowanego Rusińskiego Narodowego Towarzystwa Oświatowego (RNTO), a z drugiej – aktywiści w znacznej mierze z Kucury, którzy prezentowali postawy prorusińskie i rusofilskie oraz antyukraińskie i proprawosławne, działacze Związku Kulturalno-Oświatowego Jugosłowiańskich Rusinów (ZKOJR). W międzywojennych dyskusjach przedstawiciele tych dwóch obozów często przywoływano los szkół rusińskich przed I wojną światową. Mieszkańcy Kucury swoją moralną przewagę w tych polemikach podpierali faktem zachowania niezależnego, rusińskiego charakteru swojej szkoły – pomimo nacisków węgierskiego aparatu państwowego.

6. Podsumowanie

Rusińskie szkoły konfesyjne w XVIII i XIX w. były jedną z dwóch, obok Kościoła greckokatolickiego, twierdz, które Rusinom wojwodińskim pomogły zachować językowo-kulturową i narodową tożsamość (Pamač, 1995, 137). Żyjący w sytuacji diaspory na peryferiach imperium, w niewielkich, wiejskich społecznościach, pozbawieni własnej arystokracji i licznej inteligencji, rusińscy chłopci przez ponad półtora wieku właśnie dzięki nim zachowali wschodniosłowiańską tożsamość, greckokatolicką wiarę oraz rusiński język.

Spokojny rozwój rusińskiego szkolnictwa w Panonii zaburzony został pod koniec XIX w., kiedy po zawarciu ugody austriacko-węgierskiej, nasiliły się naciski na przekształcenie szkół niepublicznych z językami mniejszościowymi w jednostki komunalne lub państwowe. Spośród dziewięciu panońskich szkół rusińskich jedynie dwie, w Kucurze

i Nowym Sadzie, dzięki postawie wspólnot lokalnych¹² zachowały niezależny status konfesyjnych. Pozostałe, w tym najstarsza i największa w Ruskim Krsturze, stały się szkołami państwowymi z węgierskim językiem wykładowym¹³.

Pomimo tych problemów rusińskie szkoły pozostały obrońcami tożsamości Rusinów panońskich, „чувар їх національного ідентитета” („strażnikami ich narodowej tożsamości”) (Памач, 1995, 141). To wokół nich, w okresie przednarodowym, tworzyła się rusińska inteligencja, na początku nieliczna, ale mająca silne poczucie odrębności etnicznej i kulturowo-językowej. Z grona pedagogów wywodzili się rusińscy działacze społeczno-kulturalni z końca XIX w., m.in. słynny Petro Kuzmjak¹⁴ oraz nieco od niego młodszym Mihajlo Vrabelj¹⁵. Kolejni nauczyciele,

12 „Очуване руского языка и борба против асимілації були главни ідеї котрих ше дошлідно притримовали велі и велі генерації наших предкох у Коцуре” (Цап, 1996, 53).

13 Poza latami 1899–1918 szkoła w Ruskim Krsturze po raz drugi przyjęła język węgierski jako wykładowy w okresie II wojny światowej (1941–1944) – tym razem został on narzucony przez okupantów.

14 Petro Kuzmjak (1816–1900) pochodził z okolic Starej Lubowli na Słowacji, a do Ruskiego Krstura przybył w 1855 r., od razu zajmując stanowisko głównego nauczyciela. W czasie prawie 40-letniej pracy dydaktycznej (1855–1892) doprowadził do rozbudowy szkoły oraz podniesienia poziomu edukacji. W gronie jego wychowanków znaleźli się znani działacze społeczno-kulturalni, np. księża: H. Kostelnik, Dj. Bindas, M. Mudri, biskup D. Njaradi, kanonik D. Nadj, nauczyciele: N. Džunja, O. Fa i M. Njaradi oraz adwokat dr M. Hajnal. Poza działalnością pedagogiczną P. Kuzmjak spisywał również rusińskie pieśni ludowe. Dziś jest on patronem szkoły podstawowej i gimnazjum w Ruskim Krsturze.

15 Mihajlo Vrabelj (1866–1923) pochodził z podkarpackiej Viravy, a przez kilkanaście lat pełnił funkcję nauczyciela, najpierw w Ruskim Krsturze, potem w Starym Vrbasie i Nowym Sadzie. Jego wybuchowy charakter oraz zamiłowanie do karczm i hazardu stało się przyczyną konfliktu z przełożonym, nowosadzkim proboszczem Jovanem Hraniloviciem, a potem rezygnacji z funkcji nauczyciela. W 1895 r. wyjechał do Budapesztu, gdzie przyjął stanowisko redaktora rusińskiego czasopisma „Недѣля” (publikował w nim pod pseudonimem Ivan Gazda). M. Vrabelj w 1890 r. w Užhorodzie wydał antologię *Рускій соловей. Народная лира, или собрание народныхъ песней на разныхъ угро-рускихъ нарѣчяхъ*, w której znalazło się 188 rusińskich pieśni ludowych z Karpat i Panonii (po raz pierwszy w formie drukowanej pojawiła się gwara ludowa mieszkańców Krstura i Kucury). M. Vrabelj

Emilijan Gubaš¹⁶, Jakim Kosteljničnik¹⁷ i Mihajlo Polivka¹⁸, na początku XX w. stali się ważnymi działaczami rusińskiego odrodzenia narodowo-kulturalnego, współzałożycielami organizacji społeczno-oświatowej oraz zwolennikami konieczności kodyfikacji języka literackiego na bazie ludowej gwary Rusinów. Równoległe rolę rusińskich budzicieli – najważniejszych działaczy społeczno-kulturalnych okresu międzywojennego – przyjęli absolwenci szkół konfesyjnych, w pierwszym rządzie placówki krsturkiej sprzed jej upaństwowienia. Do grona najbardziej zasłużonych należeli przywódcy odrodzenia kulturalno-narodowego i językowego – księża Djura Bindas¹⁹ i Mihajlo Mudri²⁰, biskup Dionizij

osiem lat później opublikował także, napisany językiem mieszanym, elementarz rusiński *Букварь*.

16 Emilijan Gubaš (1875–1919) pochodził w rodziny nauczycielskiej i uczył w szkołach w Ruskim Krsturze, a potem Kucurze i Nowym Sadzie. Był działaczem społeczno-politycznym i kulturalnym, jednym z najbardziej zasłużonych dla zachowania konfesyjnego i rusińskiego statusu szkoły w Kucurze. Po wojnie brał udział w tworzeniu RNTO (został jego wiceprzewodniczącym).

17 Jakim Kosteljničnik (1889–1974) pochodził z chorwackich Vinkovców, a funkcję nauczyciela pełnił w Šidzie i Mikluševcach. Był działaczem kulturalnym, pełnił m.in. funkcję wiceprzewodniczącego RNTO.

18 Mihajlo Polivka (1868–1944) w 1901 r. przybył z Preszowszczyzny do Baczki i objął funkcję nauczyciela, a potem dyrektora w szkole państwowej w Ruskim Krsturze. Brał aktywny udział nie tylko w tworzeniu RNTO, którego został sekretarzem, ale także w dyskusjach wokół wyboru rusińskiego języka literackiego. M. Polivka był autorem lub współautorem pierwszych podręczników do szkół rusińskich: *Читанка для III класу южно-руских основних школах* (1920), *Буквар за южно-руски основни школи* (1921), *Читанка за III и IV класу южно-руских основних школах* (1924) oraz *Буквар* (1925).

19 Djura Bindas (1877–1950), kapłan w Ruskim Krsturze, potem Đurdevie, Kucurze i Starym Vrbasie. Jako działacz społeczno-polityczny pierwszą próbę integracji rusińskiej inteligencji podjął już przed I wojną światową, planując w 1913 r. wydanie pierwszego czasopisma. Brał udział w powojennych pracach przygotowujących utworzenie RNTO (został jego wiceprzewodniczącym, a potem przewodniczącym) oraz kodyfikacji języka rusińskiego. Pełnił funkcję redaktora rocznika „Руски календар”.

20 Mihajlo Mudri (1874–1936), kapłan w Đurdevie, potem w Ruskim Krsturze. Jeden z dwóch najaktywniejszych działaczy społeczno-politycznych, był inicjatorem i pierwszym przewodniczącym RNTO. Na zgromadzeniu założycielskim wygłosił słynny referat *О язике*, który stał się początkiem działań kodyfikacyjnych normujących literacki język wojwodińsko-rusiński.

Njaradi²¹, adwokat Mihajlo Hajnal²², pisarz Maftetj Vinaji²³, lekarz Milutin Gubaš²⁴, a przede wszystkim „ojciec literatury i języka rusińskiego” – Havrijil Kosteljnijk²⁵ (Латяк, 2021, 117–145). Większość z nich swoją edukację na poziomie gimnazjum i szkoły wyższej kontynuowała poza Baczka, zwykle w zagrzebskim gimnazjum lub seminarium duchownym.

Ukształtowana w okresie habsburskim tradycja była podstawą rozwijanego w XX w. systemu szkolnictwa rusińskiego, który już od pierwszych lat XX wieku obejmował stopień przedszkola i szkoły podstawowej (Ruski Krstur, Kucura i Đurđevo), a od lat 70. – także szkoły średniej (Gimnazjum w Ruskim Krsturze) i uniwersytetu (Katedra Rutenistyki Uniwersytetu w Nowym Sadzie). W ten sposób już od ponad pół wieku Rusini w Wojwodinie mają możliwość edukacji na wszystkich stopniach edukacji, w tym jako jedyni na świecie na poziomie szkoły średniej. Dzisiaj, pomimo problemów demograficznych i asymilacji, które stanowią najpoważniejsze zagrożenie dla liczącej zaledwie jedenaście i pół tysiąca wspólnoty narodowej, wciąż mogą realizować na wszystkich poziomach oświaty swoje prawa edukacyjne w języku wojwodińsko-rusińskim.

21 Dionizij Njaradi (1874–1940), biskup križevacki (1914–1940) i administrator apostołski Diecezji Preszowskiej (1922–1927), a także przywódca duchowy Rusinów i patron działań związanych z powołaniem RNTO.

22 Mihajlo Hajnal (?–1944), doktor i adwokat w Nowym Sadzie, działacz społeczno-polityczny, jeden z współtwórców RNTO. W 1944 r. rozstał rozstrzelany przez partyzantów jako zbrodniarz wojskowy (prawdopodobnie oskarżony o współpracę z władzami węgierskimi).

23 Maftetj Vinaji (1898–1981), doktor prawa, adwokat, działacz kulturalny oraz sekretarz RNTO, a także poeta, pisarz i publicysta.

24 Milutin Gubaš (1893–1974) urodził się w Đurđevie, gdzie skończył szkołę podstawową. Doktor medycyny i lekarz w Nowym Sadzie. Jako działacz społeczno-kulturalny uczestniczył w tworzeniu rusińskiego/rusofilskiego ZKOJR w 1933 r. i pełnił funkcję redaktora czasopisma „Заря”.

25 Havrijil Kosteljnijk (1886–1948), kapłan, poeta i pisarz, publicysta, filozof i teolog, doktor nauk filozoficznych. Był autorem pierwszej książki poetyckiej wydanej po rusińsku (*З мойого валала*, 1904), gramatyki normatywnej (*Грамматика бачвансько-руської бешеди*, 1923), pierwszego dramatu (*Єфтайова дзивка*, 1924) oraz kroniki Ruskiego Krstura (*Liber memorabilium zp. kat. Парохіи Бачкестурскеї*, 1915). Choć całe swoje dorosłe życie spędził we Lwowie, pozostawał aktywnym uczestnikiem życia kulturalnego i literackiego Rusinów w Wojwodinie, współpracując z RNTO i publikując w jego wydawnictwach.

Literatura

- Barić, E. (2007). *Rusinski jezik u procjepu prošlosti i sadašnjosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Корыś, Т. (2001). *Kwestia narodowościowa na ziemiach Korony Świętego Stefana w latach 1867–1918*. Kraków: Wydawnictwo Promo.
- Kwoka, T. (2023). *Wojwodina i jej Rusini. O języku, kulturze i historii Rusinów wojwo-
dińskich*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Lendvai, P. (2019). *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w kłękach*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Reychman, J. (1967). *Dzieje Węgier*. Łódź–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Romsics, I. (2018). *Historia Węgier*. Warszawa: Media Rodzina.
- Wandycz, P. S. (2003). *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średnio-
wiecza do współczesności*. Przeł. T. Wyrozumski. Kraków: Znak.
- Лабoш, Ф. (1979). *Историја Русинох Бачкеј, Сриму и Славониї 1745–1918*. Вуковар: Союз Русинох и Українцох Горватскеј.
- Латяк Д. (2021). *Націонални препород Русинох у Бачкеј и Срме и Руске народне просвітне друштво (1919–1941)*. Нови Сад: Союз Русинох Українцох Србиї.
- Рамач, Я. (1980). *Два прилоги историї керестурскеј школи у 19. сторочу*. „Творчосц”, nr 6, s. 57–112.
- Рамач, Я. (1990). *Привредни и друштвени живот Руснацох у Южней Угорскеј 1745–1848*. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач, Я. (1995). *Школа у Руским Керестуре (1753–1918)*. Нови Сад: Грекокатоліцка парохия св. Петра и Павла.
- Фейса, М. (2001) (red.). *Коцура некад и сад / Коцур дакеди и тераз*. Нови Сад-Куцура: Друштво за русински језик, књижевност и културу.
- Цап, М. (1993). *Руска конфесийна школа у Коцууре: 1765–1921*. „Studia Ruthenica”, nr 3, s. 182–190.
- Цап, М. (1996). *Церква и школа у Коцууре. Прилоги и жридла*. Нови Сад: Грекокатоліцка парохия св. Петра и Павла.
- Цап, М. (2015). *Два и пол століття Рускеј школи у Коцууре*. „Шветлосц”, nr. 2/2015, s. 225–228.
- Рамач, Я. et al. (2003). *Двасто пейдзешат роки образованя на руским језику у Руским Керестуре*. Руски Керестур-Нови Сад: Основна школа и Гимназия „Петро Кузмяк”, Руске слово.
- Рамач, Я. (2007). *Руснаци у Южней Угорскеј (1745–1918)*. Нови Сад: Войводянска академия наукох и уметносцох.
- Рамач, Я. (2023). *История Руснацох. Од Киевскеј Руси по Горницу, Бачку и Срим*. Нови Сад: Руске слово, Завод за културу войводянских Руснацох.
- Сакач-Фейса, М., Бесермині, Я., Фейса, М. (2008). *Образованє у Коцууре*. W: *Русини = Руснаци = Ruthenians (1745–2005) II*. Red. М. Фейса, Нови Сад-Куцура: Прометеј, Филозофски факултет, Културно-просветно друштво ДОК, s. 310–315.

- Удвари, И. (1993). *Школоване русинскей церковней интелуџенциї у XVIII вику*. „Studia Ruthenica”, nr 3, s. 167–173.
- [Саp, М. (1993). *Ruska konfesijna škola u Kocure: 1765–1921*. „Studia Ruthenica”, nr 3, s. 182–190.
- Саp, М. (1996). *Cerkva i škola u Kocure. Prilogi i žrídla*. Novi Sad: Grekokatolícka parohiâ sv. Petra i Pavla.
- Саp, М. (2015). *Dva i pol stolitiâ Ruskej školi u Kocure*. „Švetloc”, nr. 2, s. 225–228.
- Fejsa, М. (2001) (red.). *Kucura nekad i sad / Kocur dakedi i teraz*. Novi Sad-Kucura: Друштво за rusinski jezik, književnost i kulturu.
- Laboš, F. (1979). *Istorija Rusinoh Bačkej, Srimu i Slavonii 1745–1918*. Vukovar: Соўз Rusinoh i Ukrańcoh Gorvatskej.
- Latâk D. (2021). *Nacionalni preporod Rusinoh u Bačkej i Srime i Ruske narodne prosvitne društvo (1919–1941)*. Novi Sad: Соўз Rusinoh Ukrańcoh Serbii.
- Ramač, Â. (1980). *Dva prilogi istorii keresturskej školi u 19. storoču*. „Tvorčosc”, nr 6, s. 57–112.
- Ramač, Â. (1990). *Privredni i društveni život Rusnacoh u Ūžnej Ugorskej 1745–1848*. Novi Sad: Ruske slovo.
- Ramač, Â. (1995). *Škola u Ruskim Keresture (1753–1918)*. Novi Sad: Grekokatolícka parohiâ sv. Petra i Pavla.
- Ramač, Â. et al. (2003). *Dvasto pejdzešat roki obrazovanâ na ruskim âziku u Ruskim Keresture*. Ruski Kerestur-Noví Sad: Osnovna škola i Ğ imnaziâ „Petro Kuzmâk”, Ruske slovo.
- Ramač, Â. (2007). *Rusnaci u Ūžnej Ugorskej (1745–1918)*. Novi Sad: Vojvodânska akademiâ naukoh i umetnoscoh.
- Ramač, Â. (2023). *Istoriâ Rusnacoh. Od Kiêvskej Rusi po Gornicu, Bačku i Srim*. Novi Sad: Ruske slovo, Zavod za kulturu vojvodânskih Rusnacoh.
- Sakač-Fejsa, М., Besermini, Â., Fejsa, М. (2008). *Obrazovanê u Kocure. W: Rusini = Rusnaci = Ruthenians (1745–2005) II*. Red. М. Fejsa, Novi Sad-Kucura: Prometej, Filozofski fakultet, Kulturno-prosvetno društvo ДОК, s. 310–315.
- Удвари, И. (1993). *Školovanê rusinskej cerkovnej inteligencii u XVIII viku*. „Studia Ruthenica”, nr 3, s. 167–173.]

- **TOMASZ KWOKA** – works at the Institute of Slavonic Studies at the Jagiellonian University. He is a slavist and linguist, specializing in Serbian and Ruthenian studies. His research interests include the history and contemporary aspects of the Serbian language, as well as the culture of Serbia and the countries of the former Yugoslavia. In recent years, a particular focus of his research has been on Vojvodina – a multicultural and multilingual region on the border of the Balkans and Central Europe, its capital, Novi Sad, and the ethnic communities inhabiting it, primarily community of Pannonian Ruthenians.